

LUCRETIUS CARUS.

— Harmadik és befejező közlemény. —

VI.

Még van egy fontos része az Epikuros nyomában oly merészen járó Lucretius művének, mely megérdemli az illő méltatást, mert abban Lucretius bőven és világosan fejté ki a haladás eszméjét. A «de rerum natura» V. könyve a leg-szebb eszméket tartalmazza a modern kor világnézetének egyik sarkalatos tételére: az emberi haladás dogmájára nézve. Az Epicuros tanulmányait Cicero szép kifejezése szerint *conspiratio amoris* fűzte egybe. És míg a szerelem, a házasság iránt ellenszenvvel viseltetnek: a barátság érzelmeit, az emberiség szempontjából művelik, felkarolják. Ciceronál olvassuk (*De fin.* I. XX. 65.): *At vero Epicurus una in domo et ea quidem angusta quam magnos quantaque amoris conspiratione consentientes tenuit amicorum greges!* — «De Epicuros egy házban és pedig nagyon szűkben mily sok és a szeretetnek minő benső egyetértésével egybefűzött barátokat tartott össze!» Philodemus töredékeiben olvassuk (*Volum. Hercul.* fr. 15., 72., 73. *περι παρρησίας*), hogy az őszinteség képezte barátságuk alapját. Bizonyos szövetségnek fogták föl. *De fin.* I., XX. 70-ben olvassuk Ciceronál: *Sunt autem, qui dicant foedus esse quoddam sapientium, ut ne minus quidem amicos, quam se ipsos diligant.* — «Vannak olyanok, a kik állítják,

hogy létezett a bölcsek között bizonyos szövetség, úgy hogy nem kevésbé szerették barátjaikat, mint önmagukat.»

A barátság mellett általában emberszeretetet hirdettek. Philodemos írja (Volum. Hercul.: περι ρήτορικῆς col. 14.): οὐδὲ χρησιμῶν ἡγοῦμεθα τὴν πολιτικὴν δύναμιν αὐτὴν καθ' αὐτήν. — «Nem is tartják önmagáért a politikai hatalmat hasznosnak.»

A λάθραβιώσας elvét követte magánéletében Epikuros, ki Pythoklesnek írja: Akarsz gazdagodni? ne tégy semmit vagyondhoz, szállítsd alá vágyaidat. Ily visszavonulás, ily magány, ily otium volt Epikuros életnézete. Az ő társadalmi ideálja volt: egymással békében, zavartalan szövetségben élni. E szövetség a cultura vívmánya. E nélkül az emberek egymást falnák föl, mint farkasok (mint Hobbes mondá: homo homini lupus, non homo). A szövetség a fennálló rend iránti közös tiszteletet költi fel, az igazságtalanságot kerülni kell, a törvényeket teljesíteni és pedig Philodemos szerint (Volum. Hercul. col. 25.): μεθ' ἡδονῆς οὐ δεῖ ἀνάγκης, καὶ βεβαιῶς, ἀλλ' οὐ σαλευομένως — «gyönyörűséggel és nem kényszer következtében, nyugodtan és minden háborgás nélkül.»

Epikuros bizik az emberiség jövőjében. Erőszakos morális elveknek fanatikus terjesztése nélkül reméli, hogy az emberek belátják a szövetség értékét és hasznát. Épp azért kerüli a politikai szenvedélyek tusa-terét, mert csak a békés egymás-melletti megférhetés előnyeinek felfogásától reméli a viszonyok javulását. E javulás bár lassan, megtörténik, mert az emberiség halad. Jellemző Epikuros levele Herodotoshoz (Diog. Laërt. X. 75.), mely a többek közt így hangzik: ἀλλὰ μὴν ὑποληπτέον καὶ τὴν τῶν ἀνθρώπων φύσιν πολλὰ καὶ παντοῖα ὑπὸ τῶν αὐτῆς περισσώτων πραγμάτων διδαχθῆναι τε καὶ ἀναγκασθῆναι· τὸν δὲ λογισμὸν τὰ ὑπὸ ταύτης παρεγγυηθέντα καὶ ὕστερον ἐπακριβοῦν· καὶ προσεξευρίσκειν ἐν μέν τισι, θάττον,

ἐν δὲ τισι, βραδύτερον· καὶ ἐν μὲν τισι κατὰ περιόδους καὶ χρόνους μειξοῦς ἀπὸ τῶν τοῦ ἀπειροῦ· ἐν δὲ τισι κατ' ἐλάττους. — «El kell fogadnunk, hogy az emberi természet sok mindenféle dologban a külvilág által nyer oktatást, vagy pedig a kényszerűség következtében, és az okosság a természet által adott tapasztalatokat későbbben tisztázza és újabb föltalálásokat eszközöl, némely dolgokban gyorsabban, másokban későbbben; a végtelenség titkaiból némely dolgokra nagyobb időszakokban, mások kisebb időszakokban jő reá.»

A haladás eszméjét e sorok változatosan fejezik ki. Guyau nézete, hogy a haladás eszméje hiányzott az ó-korban. Nyomára nem lehet találni, sem Sokratesnél, sem Platónál. Ez állítást nem tehetem magamévá, mert Plato eszmetana, maga evolútiót feltételez; etikájának szigorú és hajlíthatatlanul merev keresztülvitele az államban egy aberratio, de azt az igazságot rejti, hogy az állam nevelő intézmény. Abban már igaza van, hogy a sensualisták voltak, kik a dogmák stabilismusával szemben a haladás eszméjét hirdették: Demokritos, Epicuros, Locke, Condorcet, Baco. Megtalálható a haladás eszméje az ó-korban is; de bölcséleti rendszerrel szerves összeköttetésbe Lucretius hozza. És méltán különös mellőzésnek tartja Guyau, hogy sem Ritter, sem Zeller, sem Lange bölcsészettörténeti műveikben nem idézik Lucretiust, mint a haladás hirdetőjét. Hol kell Lucretius iránt nagyobb elismerés, mint Guyaué, ki pedig a morális eszmék történetében kiváló tekintély, midőn kimondja, hogy Lucretius művének V. könyve nagyon hasonlít a Condorcet «l'esquisse de progrès de l'esprit humain» (az emberi szellem haladásának vázlatá)-hoz.

Lássuk Lucretiusnak a haladás eszméjére vonatkozó passusait. Először is V. 922. és következő soraiban az ősemberek állapotát a vadállatokéhoz hasonlítja. Erősebb izomzattal bírtak, melegnek, hidegnek könnyebben ellenállt szervezetük, de teszi hozzá:

multaque per caelum solis volventia lustra
 volgivago vitam tractabant mare ferarum.
 nec robustus erat curvi moderator aratra
 quisquam, nec scibat ferro molirier arva
 nec nova defodere in terram virgulta neque altis,
 arboribus veteres decidere falcibu' ramos.
 quod sol atque imbres dederant, quod terra crearat
 sponte sua, satis id placabat pectora donum.

«S a napnak számos forgandó évein által
 Életöket tölték kóborló módra, vadakként.
 Nem vala még izmos vezetője a kajla ekének,
 Senki se tud vala még földet forgatni kapával,
 Sem pedig új csemetét ültetni gödörbe, se felnyúlt
 Fákrol korhadozott ágat nyesdesni le késsel.
 Mit nap adott s az eső, mit a föld megterme magától,
 Gazdag ajándékkép kielégítette a vágyat.»

De távol volt attól, hogy aurea prima sata est aetas-
 féle meséket hirdessen. Az állatokkal, a természet környező
 veszélyeivel szemben fegyvertelenül álltak az ősemberek
 (V. 968. és köv.):

silvestria membra
 nuda dabant terra, nocturno tempore capti,
 circum se foliis ac frondibus involventes.

«És ha az éj őket meglepte, kemény tagaikkal
 Meztelenül . . . . . földre terültek
 És magukat lombbal s galylyal takarák be körösded.»

Törvényt nem ismertek (V. 955. és köv.):

nec commune bonum poterant spectare neque ullis
 moribus inter se scibant nec legibus uti

«Nem vala közjéről se fogalmuk, semmi szokást, sem
 Törvényt egymás közt nem tudtak tartani semmit.»

Hányan veszték el úgy, hogy elevenen szétmarczangoltattak! De keserű iróniával teszi hozzá, hogy nem veszték el többen, mint most csatasorban egy ember parancsára, avagy a bőszen tengernek esve áldozatul.

Mikor először építettek kunyhókat, a nő a férfival házas frigyét kötött (V. 1012.):

tum genus humanum primum mollescere coepit.

«Akkor kezdte az emberi nem lágyúlni először.»

Az Epikuros által oly fontos viszonyoknak: a barátság-
nak, nagy szerepet juttat a haladásban (V. 1017. és köv):

tunc et amicitiam coeperunt iugere aventes
finitimi inter se nec laedere nec violari,
et pueros commendarunt muliebrique saeculum,
vocibus et gestu cum balbe significarent
imbecillorum esse equum misererier omnis.

«Kötni barátságot s nem bántani, sérteni egymást
Sint' ekkor kezdék; kik szomszédságba' lakának,
Gyermekeket és asszonyt egymás gondjába ajánltak
Hang s intés által, hebegő nyelvvvel kijelentvén,
Hogy könyörölni erőtleneken mindenkinek illő.»

Tehát az Epikuros-féle: συνθήκας παίσσθαι τὰς ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν ἄλλήλους μὴδὲ βλάπτεσθαι, — «szövetségkötés a végett, hogy egymást ne bántsák, s ne hagyják magukat bántani.» Ez tartá fenn az emberiséget, különben egymás keze által pusztultak volna ki az emberek.

Azon megoldásról, melyet a nyelv eredetére nézve állít föl Lucretius, Guyau kijelenti, hogy könnyen beilleszthető volna Darwin és Spencer újabbkori nagy elméleteibe. Ugyanis éleselműséggel ír az állatok nyelvéről; megjegyzi tudniillik, hogy pl. az eb egészen más hangokat ad, mikor kölykeit nyaldossa és mikor a komondorok dühvel ugatnak, más han-

got ad, mikor elzárva, vaczkába megkötve szüköl. Így van különbség a lovak nyerítésében, a szárnyasok énekében, midőn különböző indulatok hatják át őket. Okoskodását így végzi (V. 1056—1088.):

ergo si varii sensus animalia cogunt,
muta tamen cum sint, varias emittere voces,
quanto mortalis magis aequumst tum potuisse
dissimilis alia atque alia res voce notare!

«Már ha az állatokat több érzés készletti szóltan Voltuk mellett is, más meg más hangokat adni: Mennyivel inkább kell vala tudni az emberi fajnak Más meg más dolgot más szóval jelzeni mindjárt?»

Mi a nézete? (V. 1039.):

proinde putare aliquem tum nomina distribuisse
rebus, et inde homines didicisse vocabula prima,
desiperest;

«Azt gondolni tehát, nevet a tárgyaknak egy ember Oszta s a többi az első szókat tőle tanulta, Ostobaság;»

Tehát a thesis helyett a physis elméletéhez hajlik. Határozottan kimondja (V. 1026.):

At varios linguae sonitus natura subegit
mittere, et utilitas expressit nomina rerum,
non alia longe ratione atque ipsa videtur
protrahere ad questum pueros infantia linguae.

«Természet készíté a nyelvet többnemű hangot Adni s a tárgyaknak szükség ejtette nevét ki, Majdnem azon módon, valamint a kisedet is, hogy Nyelvtetetlenség látszik jeladásra vezetni.»

A tűz-orzás mythosát is rationaliter értelmezi, mint ma már a Prometheus-legendát visszavihetni a tűznek az ősz-indiai vademberek módjára, két fa gyors dörzsölése útján történő keletkezésére vonatkozó őskori hagyományra; Lucretius is írja (V. 1094):

et ramosa tamen cum ventis pulsa vacillans
aestuat in ramos incumbens arboris arbor,
exprimitur validis extritus viribus ignis
et micat interdum flammai fervidus ardor,
mutua dum inter se rami stirpesque teruntur.

«Lám a nagyágú fa is, csapkodva szelektől, inogta
Közben fölhevül; ágai más fáeba verődvén,
Tűz nyomul imez erős surlás által ki belőlök;
Sőt olykor lobogó láng villan elő, ha az ágak
S törzsökök egymást kölcsönösen dörzsölgetik össze.»

A tűz művelődéstörténeti jelentőségét felfogja. Ezután azok, kik elmetehetségre nézve kiváltak, városokat alapítottak oltalmúl és menedékül. Földeket, harmokat megosztották. A természeti erő és szépség volt a döntő. Később az aranyat találták fel, mely a hősi kornak véget vetett. Megnyílt az ambitio szűk útja. Lucretius ettől elfordul (V. 1127.):

proinde sine in cassum defessi sanguine sudent,
angustum per iter luctantes ambitionis;

«Hagyd te magok közt küzdeni vért izzadva tehát a
Nagyratörés szűk útján hijában fáradozókat;»

Nem biztos többé a hatalmasok, a királyok magas állása (V. 1134.):

Ergo regibus occisis subversa iacebat
pristina maiestas soliorum et sceptrum superba,
et capitis summi praeclarum insigne cruentum

sub pedibus vulgi magnum lugebat honorem ;
nam cupide conculcatur nimis ante metutum.

«Majd megöletvén a fejedelmek, előbbeni fénye
Eltűnt a leomolt trónnak s a büszke jogarnak ;
És a magasztos fő tündöklő éke a köznép
Lába alatt, fölkellet díszét vérezve siratta ;
Mert mi előbb igenis félt volt, örömet letiporják.»

Negatív bizonyítékot lát a hatalmasok és kivált a nagyság útján bűnyomokon haladókat nyugtalan, lelki félelmeiktől és aggályoktól háborgatott életében a szövetség mellett, mely az embereket össze kell, hogy fűzze. Ezután előadja az istenek cultusának eredetét, a «timor fecit deos»-féle elmélet alapján. Így sóhajt föl (V. 1192.):

O genus infelix humanum, talia divis
cum tribuit facta atque iras adiunxit acerbas !
quantos tum gemitus ipsi sibi, quantaque nobis
vulnera, quas lacrimas peperere minoribus' nostris!

«Óh boldogtalan emberi nem! hogy az ilyeneket isten
Műveinek veszi és még toldja kemény boszújával.
Mennyi keservet szerze magának, mily sebet ejtett
Rajtunk, mennyi sírást okozott gyerekinknek ez által!»

Mennyivel jobb a bölcs nyugalma (V. 1201.):

sed mage pacata posse omnia mente tueri.

«Sőt inkább: mindent nézhetni nyugottan.»

E részletekben Lucretius a vallás uralomra jutásában aberratiót lát. Szól azután a fegyverek feltalálásáról, melyek felválták az öklöt, a körmöt és a dorongot. Mintha csak a mai kor óriás haladását jellemezné az emberölés nemesebb fegyvereinek kitalálásában a következő versekben (V. 1303.):

sic aliđ ex alio peperit discordia tristis,
horribile humanis quod gentibus esset in armis,
inque dies belli terroribus addidit augmen.

«Így szüle egyből mást a gyászos visszavonás, mi
Rettenetes legyen a népeknek a hadviselésnél.
És iszonyait a háborúnak folyvást szaporítsa.»

Előadja a különböző kísérleteket, hogy bikákat, orosz-
lánokat mint akartak felhasználni harczi czélokra, de siker-
telenül. Ezután a ruha feltalálására tér. Nem hiányzik az
elharapózó fényűzés elleni kifakadás sem. A régi egyszerű
korral szembeállítja az újabb kort (V. 1421.):

tunc igitur pelles, nunc aurum et purpura curis
exercent hominum vitam belloque fatigant;
quo magis in nobis, ut opinor, culpa resedit.

«Akkor hát vadbőr, ma arany, meg bibor epeszti
Gonddal az embereket s fárasztja ki háboruk által,
S ezt még inkább kell bennünk vétkelni szerintem.»

Továbbat fájdalmasan mondja (V. 1428.):

ergo hominum genus in cassum frustra que laborat
semper et in curis consumit inanibus aevom,
nimirum, quia non cognovit quae sit habendi
finis et omnino quoad crescat vera voluptas.

«Így kínozza magát hiában az emberi nemzet
Szüntelen és így emészti hiú gondokban el éltét;
Mert a szerzésnek nem tudja kiszabni határát,
S nem főkép a valódi gyönyör hogy mennyire nőhet.»

Már tornyokat építenek, már tengereket szeldelnek. Min-
den rendre keletkezik. E gondolatot többször hangsúlyozza.
Így az V. 1336., 1445., 1453., 1452. (paulatim, pedetemtim,

minutatim). Mintegy összefoglalja az emberi nem haladását e könyvnek utolsó verseiben (V. 1446-tól végig):

Navigia atque agriculturas, moenia, leges,
 arma, vias, vestes, et cetera de genere horum,
 praemia, delicias quoque vitae funditus omnis,
 carmina, picturas, et daedala signa polire,
 usus et impigrae simul experientia mentis
 paulatim docuit pedetentim progredientis.
 sic unum quidquid paulatim protrahit aetas
 in medium ratioque in luminis erigit oras:
 namque alid ex alio clarescere conveniebat,
 artibus ad summum donec venere cacumen.

«És a hajózás, földmivelést, törvényeket, úgy az
 Építést, fegyvert, utakat, köntöst, még egyéb ily
 Hasznos dolgokat és úgy az élet kéjeit is mind,
 Milyen a költészet, festés, szobrászat — a mívelt
 ' Használattal s a tevékeny szellem vizsgálja figyelme
 Adta fokonként a halkkal haladóknak eszközre.
 Így az idő mindent lassanként hoz csak elő, míg
 Azt későbbben az ész azután tisztára kifejti;
 Mert egyebet másból láttak kikerülni eszközben
 A művészetnél, míg a főpoleczot elérte.»

Igaz, hogy a világ elenyészését tanítja Lucretius; sőt
 említi az emberi organismus hanyatlását, melylyel szemben
 Condorcet a határtalan tökélyesbülést vallja.

Lucretius eszméjének cosmogenikus részét Vergilius
 (Eclog. IV. és Aeneis VI.) morális részét Horatius fogadta
 el (Satir. I. 3., 99—112.). Seneca (Quest. nat. VIII.) hozzá-
 teszi: «Vannak mysteriumok, melyek nem leplezik le egy nap
 fátyolukat. Isis azon hívek számára tartja fenn leleplezését,
 kik megkérdezik. A természet nem árulja el egyszerre min-
 den titkát. Az igazság nem nyilatkozik meg és nem árulja

el magát minden szem előtt; szentélye legmélyén rejtőzik el; a mi századunk meglátja egy vonását, a jövő század a többieket.»

Guyau fölveti a kérdést, hogy ha megpendíték az ó-korban a haladás eszméjét, az miért nem fejlődött gyorsabban? Maga Epikurosz iskolája némi asketismust, quietismust kedvelt, mi ellensége a haladásnak. Aztán eszményíté az antik kor egyszerűségét.

Csak értelmi haladás történt, az erkölcsi hátramaradt. Aztán az ember a maga eszményét az isten-fogalomban összpontosítja. Az Epikurosz nyugodt, tétlen istenei az egyéni boldogság eszményei lehettek, de nem a haladás istenei.

A költőnek az istenekről alkotott felfogását kell ismeretnünk, mert a haladás eszméje: ez emberi eszményekhez természetes lánczolatban vezet. Igen; mert az istenek: eszményített emberek, kik a világművekben (metakozmosokban) örök boldogságban élnek. És épp itt érintek egy nevezetes kérdést. Lange («Gesch. des Materialismus» a franczia fordítás I. k. 93. lap) azt állítja, hogy Epikurosz az isteneknek csak azért hódolt, mert mint eszményeket tisztelte, kinek cultusa erősbité feléjük való törekvését; de az istenek lételeben nem hitt. Seneca is szemére lobbantja Epikurosznak hypocritaságát, hogy a tömeg vallásához simult, holott atheista (de benef. IV. 19.). Seneca támadása túlzás, mert a reánk maradt epikureista iratok határozottan azt mutatják, hogy Epikurosz hitt az istenek létezésében. Hiszen csak azt a tényt hozom fel, hogy irt a kegyességről. Philodemosnak pedig (Volum. Herc. col. 12., col. 14.) műve van «περὶ τῆς τῶν θεῶν εὐστοχοῦμένης διαγωγῆς κατὰ Ζήνωνα» (az isteneknek boldog életéről Zéno felfogása szerint), melyben még azt is állítja, hogy az istenek, ha nem is görögül, de a göröghöz hasonló nyelven beszélnek.

Epikuroszról tarták fenn az adomát, hogy mikor Diokles Zeus szobra előtt leborulva találta, így kiáltott fel: Minő

látvány! Soha inkább fel nem fogtam Zeus nagyságát, mint midőn előtte Epikurost leborulva láttam!

De mindez adomaszerű. Sensualis világnézetüknek elengedhetetlen corollariuma az istenek hívése. Hiszen még az álmot is röpkedő vázképek behatásának tulajdonítják. A hallucinatio világát is realis világnak fogják föl. Az istenek képzelete megvan, tehát istenek is vannak. A képvázak elmélete, melynek Lucretius művének 4-ik könyvét szenteli, kizárja azt a vélelmet, hogy Epikuros istenei csak költött istenek lennének. Nem. Epikuros hitt az Istenekben, sőt Guyau szerint: «alapjában Epikuros istenei nem mások, mint Görögországéi, kiknek Epikuros bölcselmi nevelést adott és a kikre a maga elveit ruházta át». Csak a teremtés, a gondviselés képzetétől fosztá meg őket. Lucretius hévvel küzd a teleologia ellen. Így a d. r. n. II. 165. és köv. soraiban kikel azok tévedései ellen, kik istenekre viszik vissza a dolgok eredetét. Habár — mondja — nem tudom az eredetet megmagyarázni, de magából a világ alkotásából lehet látni (II. 180., 181.):

nequaquam nobis divinitus esse creatam
naturam mundi, tanta stat praedita culpa.

«Hogy nincs istentől a világ számunkra teremtve,
Sőt hogy benne hibát bármennyit lelhet az ember».

Tehát a rossz teleologia bizonyítékát, e legerősebb támszlopot dönti meg a teremtés elméletének. Az istenekről így vélekedik (II. 646.):

omnis enim per se divom natura necessest
inmortali aevo summa cum pace fruatur
semota ab nostris rebus seiunctaque longe.

«Mert a mi nézi az isteneket: nekik hivatásuk
Fenséges békét élvezni örökkön örökké,
Emberi ügyektől végképen félrevonulva.»

Úgy látszik, a *de natura deorum* írni szándékában is volt, mint ez kitűnik a d. r. n. V. 153. és köv. sorairból:

quare etiam sedes quoque nostris sedibus esse
dissimiles debent, tenuest si corpu' deorum;
quae tibi posterius largo sermone probabo.

«Kell, lakuk is hát szinte különbözzék a mienktől
S annak, testöklöz képest kell lenni finomnak —
Mint neked ezt későbbben bővebben megmagyarázom.»

Azt éppen dőreségnek tartja, hogy az emberért alkotott a világ szép rendje.

Cicero «*de natura deorum*» című dialogusában, melyet 44-ben írt, Vellecius képviseli azon eszméket, melyeknek költői formába öntésében Lucretiust valószínűen kora halála gátolta meg; mert költői feldolgozásra bizonyára hálásabb tárgy volt az istenek természete, mint a természeti tünetek. érzéki csalódások magyarázása, az atom-tan száraz részletei, habár nem fogadható el teljesen Mommsen nézete, hogy «soha költő haláttalanabb tárgyra nem tékozolta életét és művészetét»,¹ mert az eddigi fejtegetésekből is kitűnik, hogy a természet titkaiba behatoló költő lélek fenséges gondolatok magaslatára emelkedék.

Rövid életpályája alatt, mely úgy látszik szomorú katasztrófával végződött, ha a Hieronymus adatát, melyet a közép-

¹ Külön tanulmány tárgyául tekintem a d. r. n. szövegének történetét. A hermeneutika és kritika legérdekesebb combinatióira untalan ad tárgyat; de azt bátran merjük állítani, hogy jelen alakjában is hordozója ama költői világnézetnek, mely az Epikuros bölcsészetét a nyugtalan és zaklatott szív varázsigéjeként hirdeti. Valódi $\epsilon\pi\phi\theta\eta$: varázslóversnek, melyet Horatius is keres leveleiben. Épp az teszi Lucretius világnézetét költőivé, hogy a világot egységes szempontból ítéli meg, és a meggyőződést a hit szemüvegén keresztül látja. Álláspontja rokon az Empedoklesével, kinek $\pi\epsilon\rho\lambda\iota\ \phi\upsilon\beta\alpha\iota\omega\varsigma$ című művéből a d. r. n. párhuzamba állítható.

korban kedvteléssel terjesztettek, hogy szerelmi varázsitaltól őrjöngésbe esett, és miután őrjöngésének intervallumaiban megírt néhány könyvet, melyeket később Cicero adott ki, öngyilkos kézzel oltá ki életét, nem is vesszük szó szerint igaznak. Művének igen érdekes és változatos története van, melynek méltatásába ez alkalommal nem bocsátkozunk. Úgy a «de rerum natura» kiadója iránt, mint az iránt, hogy e művet szerző a bevégeztség minő fokán hagyta hátra, gazdag polemikus irodalom fejtett ki, melynek végeredményeként elfogadható Munro nézete (Lucr. Cari d. r. n. libri sex, edited by H. A. Munro. Fourth edition 1886.), mely szerint Lucretius a két első könyvet bevégezve és kiadásra készen hagyta hátra az I. könyv néhány versén kívül. A III. és meglehetősen bevégezt; kevésbé kidolgozott a IV-ik, valamint a két utolsó. Munro Lachmannal szemben a kizáró zárjelek számát jelentékenyen lecsökkenté. A kiadó pedig nem *Quintus* Cicero, mint Lachmann véli, de *Marcus*.

VII.

Lange érinti a jelzett párhuzamot, de egybehasonlítást nem tesz. Kisértjük meg.

Hogy Lucretius Empedokles hasonló című művét tanulmányozta, hogy a hagyomány szerint az Aetna kráterén át az örök mindenséggel egyesülő bölcsészszel congenialitását érezte, azt elég elevenen bizonyítják azon sorok, melyeket e költő emlékének szentel.

A d. r. n. I. 716. és köv. soraiban olvasható:

«Az akragentumi Empedokles vala fő emezek közt,
A kit ama sziget éltete háromszegletetű földjén.
E hely, bár sokban látszik bámolni valónak
A föld népeinél és méltán látogatott is,

Mint gazdag vagyonú s nagy népességre hatalmas :
 Mégis alig bírt volt e férfiúnál derekabbat,
 Sem szentebb, se dicsőbb és kedvesb dolgot akármit.
 Isteni kebléből kelt versei mái napiglan.
 Hirdetik ezt, úgy adta elő szép fölfedezéseit,
 Mintha nem is lett volna halandó törzsből eredve.»

Helyesen emeli ki Mullach (frag. phil. graec. I. kötet poëseos philosophicae, Paris, 1875. XIV.), hogy Empedoklesnek Lucretius nemcsak: «sanctitatem integritatemque quam incredibilem carminum vim, et ipsa quae professus est decreta admirabatur», — Lucretius Empedoclesnek nemcsak szent. feddhetetlen jellemét bámulta, hanem verseinek hihetetlen erejét és az általa vallott tanokat». Empedokles idealis irányú bölcsészetének az atomistikával volt összefüggése; legalább Aristoteles-szel, Demokritos-szal és Leukipposzal hozza egybeköttetésbe. Nem a mi teendőnk Empedokles bölcsészeti nézeteit tisztázni, csak mint megállapított tényt hozzuk fel, hogy Pythagoraeus volt a lélek paeexistentiájának hívése alapján; Herakleitos híve volt a részeczekből eredtetés elvére nézve; és Eleata volt a világ egységes, eszményi felfogására nézve. Költeményének prologusa a pythagoreust árulja el. Siralom völgyének, vezeklés helyének tekinti a földet, a melyen az ember előéletének vezeklése végett vettetik. Az ember, mint hajótörött, Lucretiusnál is előfordul, de Lucretius a cultura szükségét, a szövetség természetes magyarázatát köti hozzá. Az eszmét, a képet vehette Empedoklestől, de a felfogás eredetisége által merőben átalakítá. Hasonlókép Empedoklestől vett képek az igazság keskeny mesgyéjére vonatkozóak. Empedokles «περὶ φύσεως» I. 35. és a következő soraiban írja :

«στεινωποὶ μὲν γὰρ παλάμαι κατὰ γῶα κέχθονται,
 πολλὰ δὲ δεῖν' ἔμπαια τὰτ' ἀμβλόνουσι μεγίμνας

παῦρον δὲ ζωῆς ἄβιον μέρος ἀθρήσαντες
 ὠκύμοροι καπνοῖο δίκην ἀρθέντες ἀπέπταν
 αὐτὸ μόνον πεισθέντες, ὅτω προσέκυρσεν ἕκαστος,
 πάντος' ἔλαυνόμενοι.»

«Tagjainkkal keskeny úton törődünk és sok akadály gördül elénkbe, a melyek eltompítják törekvéseinket, látván, hogy e szegény életből minő kicsiny rész jutott nekünk, gyors halállal, a fölszálló füst módjára eltűnve enyészik el kiki, csak arra utalva, a mibe éppen belebotlott, minden felé hányatva, vetődve.»

Az érzéklés rövid és szűk látóköre a mindenség örök rejtélyeivel szemben vannak e sorokban kifejezve. E *παλάμη*, mint a tanulás, az ismeret útja többször fordul elő Lucretiusnál. Ő is azt mondja (d. r. n. II. 53—54.):

quid dubitas quin omni' sit haec rationi potestas?
 omnis cum in tenebris praesertim vita laboret.

«Kétled-e, hogy mindez nem egyéb, mint lelki szegénység?
 Tudva kivált, hogy egész éltünket nyomja sötét éj.»

Lucretius az érzékek ez útját tartja az igazság útjának, Empedokles keresi az igazság nyomait a keskeny úton. Empedokles a *φιλότης* és *οσείκος* antagonismusára viszi vissza a dolgok létrejövését és azok felbomlását. Az elemek örök változásában maguk az elemek el nem pusztulnak:

καὶ φθίνει εἰς ἄλληλα καὶ αὔξεται οὐδ' ἀπολήγει

(π. φ. 91.)

«a dolgok elenyésznek, egymásban növekednek és soha meg szűnnek.»

Lucretius szintén hirdeti magának a *summae naturae* örökkévalóságát. Lucretius mintha csak kiírta volna Empedokles következő két sorát (π. φ. 102—103.):

ἐκ τοῦ γὰρ μὴ ἔοντος ἀμήχανόν ἐστι γενέσθαι
 τότε' ἔόν ἐξόλλυσθαι ἀνίγυστον καὶ ἀπρηκτόν.

A nem létezőből lehetetlenség, hogy valami legyen, a létező pedig eredménytelenül és nyom nélkül el nem enyészik (Lucretius I. 150.):

nullam rem e nilo gigni divinitus unquam.

«Semmiből a végzet, hogy nem hoz elő soha semmit.»

Hasonló helyeket feltalálunk Pollenek fentebb idézett művében. Lucretius műszavairól (19. és következő lapokon) I. 156., 159., 180., 188., 205., 216., 237., 248., 266., 541., 542., 543., 544., 673., 674. stb., melyekben a *nil* a $\mu\eta\delta\epsilon\nu$ fordítása és nem az $\omicron\delta\delta\epsilon\nu$ -t jelenti. Azon emphatikus figyelmeztetések, melyeket Empedokles untalan hangoztat, hogy figyelmezzzen a dolgok lényegére, szintén előfordulnak Lucretiusnál. Metaphysikai álláspontját fejezi ki a következő két sor ($\pi. \varphi. 126$ — 127):

$\epsilon\nu\ \delta\epsilon\ \kappa\acute{o}\tau\eta\ \delta\iota\acute{\alpha}\mu\omicron\rho\varphi\alpha\ \kappa\alpha\iota\ \acute{\alpha}\nu\theta\iota\gamma\alpha\ \pi\acute{\alpha}\nu\tau\alpha\ \pi\acute{\epsilon}\lambda\omicron\nu\tau\alpha\iota$

$\sigma\acute{\upsilon}\nu\ \delta' \acute{\epsilon}\beta\eta\ \epsilon\nu\ \varphi\iota\lambda\acute{o}\tau\eta\tau\iota\ \kappa\alpha\iota\ \acute{\alpha}\lambda\lambda\acute{\eta}\lambda\omicron\iota\sigma\iota\ \pi\omicron\theta\epsilon\iota\tau\alpha\iota,$

«Mert a viszályban minden idomtalanná és szétdaraboltta válik, a szeretetben pedig egyesül és egymáshoz vonzódik.»

Ezen uton származnak a szerves és szervetlen lények és az istenek is; tehát a providentia és teremtés elvét Empedokles is kizárja. Az egység a különféleségből és a különféleség az egységből keletkezik az $\acute{\epsilon}\rho\iota\varsigma$ és $\varphi\iota\lambda\acute{o}\tau\eta\varsigma$ útján. Az Anaxagoras homoeomeriáját fogadja el Empedokles, melyet Lucretius olvasott a $\pi. \varphi.$ -nak reánk maradt töredék 262. és köv. sorairól. A homoeomeriával szemben elfoglalt álláspontját jelzi Lucretius a d. r. n. I. 830. és köv. sorai-ban, kivált az atomok és az inane létezésének tagadásán fordul meg a dolog. Empedoklesnél az egyes testrészek összevissza lebegnek az űrben, míg a hasonrészek megtalálják egymást. Empedokles e tanát a részecskék találkozásáról és

esetleges szervüléséről Ueberweg párhuzamba állítja Lamarck-Darwin descendenz-elméletével, csak hogy míg emez szerint az egyszerű formák successiv differentiálódása idézi elő a lények származását, az empedokleszi tan a heterogen elemek egyesülését hirdeti. Így az ős-elemek nagyon gyengék és romlékonyak. Lucretius épp az atomok irreductibilis voltát állítja. Annyi bizonyosnak látszik, hogy Lucretius az Empedokles egyes passusaival szemben polemizál. Érdekes Lucretius hódolata Venus iránt. Őt invocálja költeménye irásánál. Voss Izsák szerint: Lucretium sibi adversari, qui cum deos mortalia non curare affirmat, Venerem tamen invocet (Idézi Lachmann. Comment. p. 20.) Ez ellentmondást az epikus költeményeknek mintegy chablonszerű prooemium formája magyarázza meg.

De fel lehet találni Empedokles költeményében Aphrodite nagy szerepét az élő lények formálásában. Így a reánk maradt töredék 281—282. sorában olvasható:

«ὥς τὸτ' ἔπειτ' ἐδίγηε Κύπρις χθθόνα δῆρὸν ἐν ὕμβρῳ
εἶδεα καὶ ποιῶσα θπῶ κυρὶ δῶκε κρατῶναι.»

«Így akkor aztán bő esővel a földet hosszasan megáztatta Küpris és az alakokat meggyúrván, a tűznek adta, hogy megsikkaszsa.»

A tűz átalakító erejét Herakleitostól vette Empedokles, de ez ellen érvel Lucr. I. 635. és köv. soraiban. A részekből keletkező lények közt csodaszörnyeket is említ Empedokles (π. φ. 313. és köv sor.):

πολλὰ μὲν ἀμφικρόσωπα καὶ ἀμφίστερν' ἐφύουντο
βουρενῆ ἀνδρόπρωρα τὰ δ' ἔμπαλιν ἐξασέτελλοο
ἀνδροφυῖ βού κρανα μεμίγμενα τῆ μὲν ἀπ ἀνδρῶν
τῆ δὲ γυναικοφυῖ τρυφεροῖς ἡσκήμενα γυίοις.

(π. φ. 313—316.)

Mert sok kétarcú, kétmellű, félig ember-, félig bikaalakú lényeket hoztak világra, másokat, melyek embertesten

ökörfőt hordtak, és férfi- és nőtestek buja egyesüléséből származott alakokat.»

Mintha csak e sorok ellen polemizálna Lucretius d. r. n. V. 875. és köv. soraiban:

Sed neque Centauri fuerunt, nec tempore in ullo
esse queunt duplici natura et corpora bino
ex alienigenis membris compacta, potestas
hinc illinc parilis quis non superesse potissit.

«Centaurok de se nem voltak, sem nem lehető, hogy
Bármikor is legyen ily kettős természetű, kettős
Testű, több idegen tagból álló tehetős lény;
Az, hogy erőt mindkét feliben nem bírhat egyenlőt,
Bármilyen csekély észszel könnyű átlátni ezekből.»

Empedokles szellemies felfogását az istenekről, kiknek nincs sem lába, sem térde, sem egyéb tagja:

ἀλλὰ φρήν ἰερὴν καὶ ἀθέσφατος ἔπλετο μῶνον
φροντίσι κοσμον ἅπαντα καταΐσσοῦσα θαῆσιν.

«Hanem az (istenség) szent értelem és kimondhatatlan bölcsesség. a mely gyors gondolatával az egész világot bejárja» — követi Lucretius is, mert szól az istenek sancta numina-járól; de az örök nyugalmaikat a világ gondjával nem engedi megzavartatni. E tekintetben Empedoklessel ellentétben áll. De a hol ellene is zendül a római lantja: az eszmemenet, a hév. a fenkölt szellem, mely az egész világot atkarolja és a dolgok mélyére akar hatolni: nyomon követi a siciliai költőt.

Van még egy részlet Lucretius művében, melynek prózában írt mintája örök időkre minta marad: ez az atticai dögvész leírása, mely művének utolsó 150 sorában olvasható, s mely erőteljes ecsetelés, megdöbbentő vonások mesterei összeállítása tekintetében a világgölkészlet legszebb darabjai közé sorakozik.

A pathologiai tünetények eleven megfigyelése és az aegestas linguae mellett is, mely ellen az I. 139 sorban panaszkodik, majdnem lefordíthatatlan tömötséggel való visszaadása, a psychikus jelenségek észrevétele, a részvételtés bámulatos ereje, a melancholikus meghatottság, mely e rajzot átlengi: eredetiségre vallanak, de lelkes tanítványt is árulnak el. Kitől vette volna mástól, mint Thukydidestől, ki művének II. 48—53. hagyta ránk e dögvész rajzát. A moralításra tett bomlasztó hatás rajza az 53. fejezetben Lucretiusnál VI. 1227. és köv. soraiban található meg. Hasonló pestis leírások találhatók: Plut. Pericl. c. 34.; Verg. Geor. III. 470—566.; Ovid. Met. VII. 523—613.; Lucr. VI. 80—105.; Silius Italicus XIV. 580—617. A Vergilius rajzán a kedély meghatottsága érzik, még a szenvedő állatok iránti részvét is megragadó módon nyilvánul; de a moralis szempont mégis Thukydidesnél a legerősebb.

Lange Lucretius művének hatodik könyvét pathológiának nevezi és igen szép gondolattal jellemzi. «Talán — így szól — szándékosan végzi a költő a maga művét a halál hatalmának megragadó ecsetelésével, mint a hogy az életet gerjesztő istenasszonyhoz intézett fohászszal kezdé.»

Ily benyomások közt írta Lucretius a d. r. n.-t. A fizikai tünetények magyarázata kivált a negyedik és harmadik könyvben, tele naivságokkal, melyeknek részletezése külön értekezést adna ki, mi e különben is terjedelmes értekezést túlterhelné. Hogy a holdnak csak egyik fele fényes és azért fogy; hogy a napfogyatkozást az magyarázza meg, hogy a nap kimerül és elveszti olykor erejét, mikor hideg légáramlatok tolulnak elébe; hogy a nap lángjának irígy helyeken eloltják fényét, majd újra kigyújtják; hogy a nap kicsiny test, de kútfejét képezi a világ hóforrásának: hogy a földrengést a föld üregeibe tolult levegőáram okozza; hogy a meleg forrásának magyarázata a környéken létező számos hőmag, melyet az éjjeli hűs időben összetömöttödő felszíne a földnek

a forrásba nyom; hogy a mágnes vonzó erejének oka abban rejlik, miszerint a mágnes anyagából tömérdek ősmag áramlik ki, ez kiszorítja a levegőt a vas és mágnes között, a vas részei utána áramlanak a megürült helyre: így vonzatnak és így vonzza a vasat a mágnes; hogy pedig más anyagot miért nem vonz, annak oka, hogy súlyosabbak a testek, semhogy mozduljanak, vagy könnyebbek és lazábbak, semhogy át ne engednék a mágneskő kiáramlott anyagát, ... de nem folytatom, mert az optika terén még naivabb dolgokat találunk. Mindegyre eszünkbe jut a Molière képzelt betegében az orvos elmélete, hogy azért altat a morphiom, mert altató anyag van benne. Lucretius alaposan tanulmányozta a physikus bölcsészeket és a tünemények kimerítő magyarázata, bármily gyermetegnek is tünjek fel a mai kor kifejlett tudományába és módszeres gondolkodásába bele nevelt gondolkodó előtt: a költő alapos tanulmányai csak tiszteletreméltók.

Mélyreható tanulmányait tükrözi vissza a nyelvezet is. A bölcselmi nyelv gazdagításában Ciceróval vetekedik. Maga így nyilatkozik (d. r. n. I. 136. és köv.):

«Jól tudom, a görögök mélységes fölfedezéseit
Mily terhes feladat versben előadni latinúl,
Főleg azért, mivel új szókkal kell tenni sokat ki,
A mi szegény nyelvünk, meg a tárgy új volta miatt is.»

Ugyanő a III. 260.:

abstrahit invitum patrii sermonis egestas.

«Ámde szegény nyelvünk csak kénytelenül viszen erre.»

Mit tett hát? Régies kifejezéseknek újabb árnyalatú jelentést adva, újítja a nyelvet; új szót is alkotott. kivált «men» képzővel, milyen a «clinamen», melyről behatóan beszéltünk. Épp azért jó szolgálatot tett a tudományos irodalomnak Polle, hogy többször idézett értekezésében egy-

nehány és pedig legfontosabb műszót egybeállított és kimerítő példákkal illusztrálva magyarázott Lucretiushól. Ilyen a *nil* = $\mu\eta\delta\upsilon\nu$; *coniuncta* (többször használva) = $\sigma\upsilon\mu\beta\epsilon\beta\eta\kappa\acute{o}\tau\alpha$ = *accidentia* (de artis vocabulis quibusdam Lucretiani, Polle 1866. 9 l.: «nec Lucretius τὰ $\sigma\upsilon\mu\beta\epsilon\beta\eta\kappa\acute{o}\tau\alpha$ alio quam coniunctorum nomine interpretatur. nec τὰ $\sigma\upsilon\mu\pi\tau\acute{o}\mu\alpha\tau\alpha$. alio quam eventorum), *eventa* = τὰ $\sigma\upsilon\mu\pi\tau\acute{o}\mu\alpha\tau\alpha$. Lásd magyarázatukat I. 451., I. 456., I. 449. a kettő együtt. A «ding an sich»-hal állnak szemközt. a mit a görög $\varphi\acute{o}\sigma\epsilon\iota\varsigma\ \kappa\alpha\theta'\ \acute{\epsilon}\alpha\upsilon\tau\acute{\alpha}\varsigma$ (Diog. L. X. 67.) fejez ki. «Intermundia» = $\mu\epsilon\tau\alpha\kappa\acute{o}\sigma\mu\alpha$, előfordul körülírva a d. r. n. III. 18. és köv.. V. 1146 és köv.. V. 155. ígért *largus sermo* magyarázta volna meg e helyeket bővebben. Műkifejezés *foedera naturae* I. 586., II. 302., III. 416., 779., V. 57., 310., 921. Epikuros-nak e gondolatát akarja Lucretius kifejezni πάντα μὲν οὖν γίνεσθαι ἀσείστως κατὰ πάντων (Diog. L. X. 87.). Az *atom* szó, melyet Cicero d. d. n. I. 24., 67. *individua corpuscula*, de fin. I. 6., 18. = *individua et solida corpora*, Lucr. I. 55. és köv. soraiban, mintegy együtt találjuk meg az *atom* különböző neveit. (A görögben: ἄτομοτων σωματων, τὰ σώματα αἰσπερέμνια φύσεις τὰ ἄτομα στοιχεῖα.) A *sensus* = αἰσθησις, αἰσθητήριον, ἐπαίσθημα, φαντασία. Az *inane* Epikurusnál, κενόν, τόπος χώρα. Főhely Sext. Emp. adv. math. X. 2. *Animans* = ζῶον = élő lény és nemi fogalmat jelez szemben az *animal*-lal, *pecus*-szal, *fera*-val. Legjellemzőbb példák V. 69., III. 728. *Saeculum* = genus (II. 99., V. 802. Más értelemben *korszak*, II. 173., V. 1025., VI. 1111. Az ősjelentés = *nemzedék* bizonyítja, II. 1113.)

Ha még egy futó tekintetet vetünk művére; ha végig megyünk a könyveken és azt találjuk, hogy összefüggő egészet alkot az első két könyv, melyek az *atomok* alkatát, lényegét, mozgását és az ezek következtében beállt tüneményeket tárgyalják; a III. könyv a lélek alkatát négy elemből

és annak elenyészését a halhatatlanság kérdésével kapcsolatban adja elő; a IV. könyv a képvázak elméletét, melyek az érzékekkel vannak összefüggésben, kivált a látást tárgyalja behatóan, egész kis optikát ad, kiterjeszkedvén a hallucinációra, álmképekre, minek kapcsán lesiklik a szerelemre, annak dühére, örvöngő vakságának ecsetelésére; az V. könyv az istenek teremtése helyett a világ saját őselemeiből történt létrejöttét, az ember és emberiség fejlődését, a kultúra vívmányait tárgyalja emelkedett, szép nyelven: a VI. könyv több physikai és csillagászati tünemény materialis magyarázatát igyekszik adni és mindez végződik az attikai pestis leírásával: önkéntelenül vetjük föl magunk előtt a kérdést: Hogyan? A végtelen világ roppant épülete, a mint az «igaz» világnézet kimozdíthatatlan és ingathatatlan szeglet kövén fölépül a költő lelkében: itt végződik: az enyészet határánál? De lehet, hogy itt nem végződött volna, mert az utolsó benyomás: a pusztulás, a végenyészet, az öldöklő angyal irtóztatós munkája egy oly fenkölt szellemű és oly nagy conceptiójú alkotásnál, milyen Lucretius műve: lehangol, holott a «de rerum natura» diadal jelvények tropaeumát állítja fel, melyre a végzet és a religió felett vett diadal van írva es üdvözllet azon isteni férfiúhoz, kiről d. r. n. III. 1040—1042. zengi:

ipse Epicurus iit decurso lumine vitae,
 qui genus humanum ingenio superavit et omnis
 restinxit, stellas exortus ut aetherius sol.

«Sőt, lefutott pályája után, elhúnyt Epikur is,
 A ki nemét túlmúlta eszével s a kitűnőket,
 Mint a kelő nap a csillagokat fenn, mind úgy eloltá.»

Hegedűs István.

KÖVETKEZETESSÉG AZ ESETLEGESSÉGBEN.

Noha az eszmék — melyeket fejtegetni óhajtok — semmi positiv eredményre nem vezetnek ; praktikus értéküktől függetlenül is annyira érdekesek, hogy szellőztetésük talán nem lesz egészen fölösleges.

E tüneményserű világ dús változatosságú panorámájában a lényeg, az alkotó erő rejtélye örökös kutatás tárgya volt a mélyen gondolkodók előtt, s a kapocs, mely bennünket *azzal* összeköt, — bár megfoghatatlan — annyira érezhető, hogy alig fog akadni ember, a ki élete folyamán többször megütközéssel ne vette volna észre megnyilatkozását. Homályos, sejtelemszerű valami ; de az öntudat meg nem nyugszik benne, s ha a leplet, mely a rejtélyt fõdi, nem sikerül is föllebbentenie : megkönnyebbülést érez, ha legalább szellőztetheti. Newton, Galilei, Copernicus fölfedezései örült-ség-számba mentek kortársaik előtt ; de azóta okult az emberiség ; józan és skeptikus ma már, s nincs olyan extravagáns idea, melynek mélyére hatni ne igyekeznék.

A hit, valamely felettünk örökös gondviselés-szerű hatalom felől olyan általános, hogy az alól sem hajdan nem tett, sem most nem tesz az emberiség kivételt. Legfeljebb a nevet variálja, melylyel a láthatatlan erõt felruházni szokta. Az ember gyarló, félénk természetében rejlik ez, s onnan van, hogy a véletlen szeszélyes huzásait éltünk sakktableáján olyan beszámíthatlan excentricitással vonogatja ; sor-